

לגבי העמדה הישראלית ברצוני לגעת רק בהיבט אחד. האם עלינו לרצות בפתרון אשר עלינו אנו נהיה זרים ונוכרים בגדה המערבית? אינני מאלה הגורסים. כי יש לנו זכות ריאלית על יהודה ושומרון. כלומר שאנו רשאים להורות למישהו מבין היושבים שם לפנות את מקומו ולתיתו לנו. הואיל ומקום זה "שייך" לנו. אולם, אני רואה ביהודה ושומרון את מולדתנו העתיקה ורוצה, ככל שהדבר תלוי בנו, לא להיחשב לנוכרי שם. על יהודים לרכוש בארץ זו חלקות-אדמה ולבנות עליהן בית וישוב (בתיכונן ובהכוונה ממשלתיים). אינני מבקש לרשת את יושבי הארץ הערבים, אבל אני שואף

„מוטל בן פייסי" אחרי שבעים שנה

מאת דן מירון

1. המוניטין

שלום-עליכם החל לכתוב את הפרקים הראשונים של „מוטל בן פייסי החזן" שלו לפני שבעים שנה בדיוק — באביב 1907, בניו-יורק. תוכנית הסיפור נולדה באמריקה, בעת ביקורו הממושך של הסופר שם באותה שנה. בעודו מנסה (לשוא) למצוא את המקום הראוי לו בעתונות הספרותית היידיית ובעיקר בתיאטרון היידי של ניו-יורק קלט שלום-עליכם שפע של רשמים. עינו לא שבעה מראות את ה„כתריאלים" שלו, בני תחום-המושב שכה היטיב להכירם במקום גידולם מעבר לים, כשהם מאבדים את „ירקותם" בתוך ההמולה והצפיפות של מורד ה„איסט סייד" ו„מצטטבים" והולכים. מתוך ההתבוננות בהם ניצנצה בליבו ההכרה, שכאן, בשכונת היהודיות של ניו-יורק, מתגלה והולך לפנינו נושא ליצירה סיפורית גדולה ורחבת-משמעות. במשך שנים שיקע את מיטב כוחו ב„דברים קטנים" — רבים מהם יצירות מופת בוכות עצמם; אולם מזה זמן מה (ביחוד לאחר יציאתו מרוסיה אחרי הפוגרומים של 1905 והינתקותו מן המגע הישיר עם מקורות ההשראה הראשונים שלו) גבר והלך בו הרצון להתפנות ליצירות של סיכום, לסיפורים ארוכים או לרומאנים, שבהם תמצא לה אמונות הסיפורית גיבוש נרחב ומפורט. הוא אף החל לממש תשוקה זו בשנת 1907 ברומאן „המבול" (נקרא אחר כך בשם „בסופה"), הרומאן הראשון שלו אחרי שנים רבות של היגרות מן הוואנר שהיה חביב עליו כל-כך בראשית דרכו הספרותית. אבל ספק רב אם היה ב„המבול" כדי לרוות את צמאנו של הסופר ליצירה גדולה, עמוקת משמעות. קשה להניח שלא הכיר במגבלותיו החמורות של רומאן אידיאלי שטחי ודברני זה. העוסק בפוגי-רומים של 1905 ובהשתמעויות האידיאולוגיות שלהם, רק חלק קטן מאישיותו היוצרת של שלום-עליכם מצא כאן את ביטויו, ובין הנאומים הנמצאים של הגיבורים הצעירים הרומאנטיים כמעט לא נשאר מקום לגילוי האמונות הקומית שלו.

עכשיו, באמריקה, בעוד „המבול" נדפס והולך בהמשכים, זכה הסופר לרעיון יצירתי פורה הרבה יותר: תיאור דרכם הממושכת ומלאת הנפתולים של ה„מנחם-מנדלים" של העיירה הקטנה אל העולם החדש והתבססותם בו בעד עינו של ילד תמים אך מיטיב-לראות; ילה, שאיננו אלא מעין נוסחה ילדותית של הסופר עצמו. הילד המתבונן, כמו יוצרו, חייב להיות אמן — אמן בכוח. מלכתחילה התכוון שלום-

(1) הסימנים ליחסו הספקני של שלום-עליכם ליצירתו זו מרובים הם. בין השאר מלמדת על יחס כזה העובדה, שהרומאן לא נכלל בשום מהדורה של כתבי שלום-עליכם שראתה אור בחייו. למעלה מזה: כשהחליט המחבר לכלול אותו במהדורה המקיפה של כתביו (אשר הופיעה רק אחרי מותו) ראה צורך לעבד אותו בצורה הדראסטית ביותר. גם הנמכת הכותרת מן הגבהים ההיפרבוליים של „המבול" לנומך היחסי של „בסופה" מצביעה על איוו הסתייגות בסיסית מן ההפרזה הדב-רנית של הנוסח המוקדם. לאחר כל מעשי העיבוד נשאר הרומאן אחת מיצירות הסיפורת הארוכות והרופפות ביותר של המחבר.

(2) על פי עדותו של י. ד. ברקוביץ, שתיאר את כוונותיו ואת הלך-הרוח של שלום-עליכם בעת חיבור „מוטל בן פייסי" ב„הראשונים כבני אדם", כתבי י. ד. ברקוביץ, תל-אביב, 1953, כרך ז', עמ' ר"ד-ר"ב.

לחפש, בכל כוחי ומאודי, פתרון לסכסוך שבינינו ולבין הפלשתינאים, אשר יאפשר לנו לחיות איתם ולידם, ולא לגזור על עצמנו, כמו ידינו, ניכור ממולדתנו.

מי שגיישה זו מקובלת עליו צריך לחפש מקומות נאותים ומתאי-מים ליושבים יהודיים נוספים בפינת-ח-רפיה, ביהודה ובשומרון, ברצו-עת-החזק, בביקע-הירדן ועל גב ההר. יש לתת למאות הרבות של הצעירים והצעירות הישראלים הרוצים בכך לעלות ולהתיישב במקומות אלה. הם זכאים לכך לא יותר — אך גם לא פחות — מהברואים של ערב-אל-תעמרה ומהפלחים שבסילת-אל-דהר.

„ידיעות אחרונות"

עליכם לעשותו למוסיקאי (מה יאה יותר לבנו של חזן?) ולהעמיד בו מעין מקביל לסטמפניו וליוסילי הזמיר מ„רומאני האמנים" שכתב בנעוריו (1888, 1889), אולם בעת שובו לאירופה בקיץ 1907 פגש על סיפון האניה צעיר יהודי נמרץ ומלא-חיים, בן להורים מהגרים עניים, שסיים זה עתה את לימודיו בהצטיינות באחת האקדמיות האמריקניות לאמנויות הפלאסטיות ונשלח לאירופה להשתלמות. מניה וביה החליט להסיט את כשרונו ואת יעודו האמנותיים של מוטל מן התחום המוסי-קאלי לתחום הציור והקאריקאטורה. אף כי חלקו הניכר של המחזור הראשון בסיפורי מוטל (המחזור האירופי) כבר נכתב ואף היה נדפס והולך באמריקה ובאירופה, לא חשש המחבר מהחדרת אלמנט חדש זה לתוך יצירתו (תשוקתו וכשרונו של מוטל לציור מופיעים במפתיע בפרק הי"ז של הסיפור, תוך תיאור „נפלאותיה" של העיר וינה). מכל מקום, מוטל צריך היה להתפתח כאמן — כמו גיבורים אחרים של שלום-עליכם, אבל גם בדרך שונה מהם. בעוד שהגיבורים-האמנים מן הסיפורים והרומאנים המזרח-אירופיים זוכים לתקופת פריחה קצרה, שאחריה באה כמישה מהירה, עתיד היה מוטל לזכות באמריקה להצלחה ממושכת ולמימוש-עצמי כאחד. מטעם זה אולי (היו גם טעמים אחר-רים) דרושה היתה הסבתו מן התחום המוסיקאלי לתחום הקאריקא-טורה והציור. את כמישם המהירה של האמנים בסיפורים האירופיים הסביר שלום-עליכם כתוצאה הכרחית מן המבנה התברתי של החיים היהודיים המסורתיים ומן המקום השולי שנקבע במבנה זה לביטוי האמנותי. התנסותו הקצרה אך המספקת בהווי ה„בוהמי"-היהודי של ניו-יורק (ביחוד בזה של התיאטרון היידי הניו-יורקי) לימדה אותו, מכל מקום, שגם באמריקה לא השתנה מעמדו של האמן היהודי מעי-קרו, ואף שם נקבע לו תפקיד של בדרן או ליצן, החייב לשעשע קהל בלתי-מעודן וחסר הבחנה. מכאן, שגם באמריקה נועד לו גורל של ניוון ושקיעה (אבחנה, שלום-עליכם נתן לה ביטוי מלא כעבור זמן לא רב ברומאן הגדול שלו „כוכבים תועים"). מגורל כזה יכול האמן להינצל רק במידה, שהוא מצליח להפקיע את עצמו מן התחום היהודי הבלעדי. מוטל היה צפוי לעשות זאת כקאריקאטוריסטן („קארטוניסט") רב-יוקרה והצלחה באחד העתונים האמריקאניים הגדולים. כמוסיקאי עלול היה למצוא את עצמו שר „קופלטים" זולים על אחת הבימות של תיאטרון-הזמר היהודיים, ואילו הציור (אמנות „לא יהודית"), הבטיח את הבקעתו מן הגיטו אל „העולם הגדול", והיקנה לו, בצורה זו, מעמד מתאים לגיבור, שסיפור חייו צריך לממש את כוחו הבלתי-מוגבל של ה„אפשרויות", שניקרו לפני הצעיר היהודי המוכשר והנמרץ בתוך ההברה האמריקנית התחרותית אך ה„פתוחה".⁴

שלום-עליכם האמין אמונה מלאה בערכה של יצירתו החדשה. הוא חש, שבה בא לידי ביטוי מלא איזה אספקט של הווייתו הפנימית ביו-תר. לי. סאפירשטיין, בעליו ועורכו של השבועון הפופולארי „דער

(3) בתרגומו העברי של י. ד. ברקוביץ הפרק הוא פרק ט"ו, כיוון שברקור ביץ השמיט בתרגומו פרק מפרקי החלק הראשון של „מוטל".

(4) ראה „הראשונים כבני אדם", כרך ז', עמ' ר"ה-ר"ט.

יירה האמנותית של המחבר. לא רק סופרים כמ. גורקי וא. קופרין הרעיפו על הספר שבחים סופרלאטיביים במכתביהם לשלום-עליכם¹¹; סקירות הביקורת במרבית כתבי-העת והעתונים החשובים אף הן היו נלהבות. ביחוד חשובה היתה לשלום-עליכם ולמוניטין שלו רשימת הביקורת של הסופר אלכסיי אמפיתיאטרוב, שהשווה את "מוטל" לר"ר מאני דיקנס שגיבוריהם ילדים. "שלום עליכם קרוב לדיקנס יותר מכל סופר קומי אחר", קבע אמפיתיאטרוב. "זהו סופר-פסיכולוג היודע לצחוק ולבכות יחד עם הילדים"¹².

רק ב-1911, לאחר שזכה "מוטל" להתפרסם בנוסחו הרוסי בשלוש מהדורות, הגיעה שעת הופעתו במקורו היידי בצורת ספר (במהדורת כתביו של שלום-עליכם בהוצאת "פרוגרס"). בשלב זה חדרה היצירה חדרה מלאה לתודעתה של הביקורת היידי. מכריעה בתולדות ההע" רכה של "מוטל" היתה תרומתו של המבקר ש. ניגר, שפירסם בשנת 1912 את מאמרו המקיף על יצירת שלום-עליכם. הערכתו של ניגר התבססה על הבחנה בין "הומור" ל"קומיזם", כש"הומור" מלמד על הערכת המצב האנושי ומגבלותיו מתוך שחוק סלחני, הבנה ואמפאיתיה, ואילו "קומיזם" מלמד על ליגלוג לפגמים האנושיים, נובע מתוך עמדת ריחוק של המחבר ביחס לנושאו ומתמשש לעתים קרובות בטכניקות של הגזמה וקאריקאטורה. כיוון שבעיני ניגר קובע ה"הומור רמה רוח" נית גבוהה לאין ערוך מזו של הקומיזם, צריך היה המבקר להפריד בין הדבקים — טוביה החולב ומנחם-מנדל — ולקבוע כל אחד מהם במסגרת המתאימה לו. הראשון במסגרתו של ה"הומור האלוהי", וה" שני במסגרת הנמוכה של הקומיזם. אבל ניגר לא השאיר את טוביה בודד בגבהים ההומוריסטיים הכמעט-פילוסופיים, שבהם קבע את מקורו. הוא צירף לו בן-זוג חדש — מוטל, הילד, שלמרות הנאיביות שלו, יש בו, כביכול, משום ניצוץ ראשון של הפילוסוף ההומוריסטן, אהב האדם ובעל-הרחמים על כל בריותיו של הקדוש ברוך הוא. כמוכן, מוטל עליו הרבה יותר מטוביה, שכן עדיין לא עברו עליו הנסיגות הטראגיים, שעליהם מספר טוביה במונולוגים שלו, "אבל כשיגדל מוטל הוא יהיה לטוביה. כבר עכשיו משוקעת בתוכו, חתיכת טוביה"¹³. בהקשר זה העלה ניגר את ההשערה בדבר קירבת-הלבבות המיוחדת שחש שלום-עליכם ביחס למוטל; השערה, שהמחבר אישר אותה בכל לב.

ניגר הציע למעשה את פירוק הציר טוביה מנחם-מנדל כמרכזה של יצירת שלום-עליכם ואת העמדת הציר החדש — טוביה-מוטל — במקומו. מרבית המבקרים קיבלו את הצעתו רק בחלקה; דהיינו, מבלי להוריד את מנחם-מנדל מגדולתו צירפו את מוטל אל שני הגיבורים המבוגרים ממנו והחליפו את נוסחת הצמד בנוסחה של משולש. נוס" זה אחרונה זו הופיעה בצורה זו או אחרת כמעט בכל מאמרי ההערכה הרבים, שנכתבו על שלום-עליכם תחת רושם מותו בטרם עת בשנת 1916 (ראה, למשל, מאמרו של י. ת. ברנר "לשלום-עליכם", החטיבה המשובחת ביותר בקרב מאמרי-אזכרה אלה). כך הוטבעה המטבע הביי-קורתית, שעברה לסופר ולמבקר במשך ששים שנה והשתחקה זה-ממכבר מרוב שימוש: טוביה, מנחם-מנדל ומוטל הם שלושת המרכיבים של יצירת שלום-עליכם, ובהם, כביכול, דיבר ה"עם" עצמו מתוך גרונו. מובן, שמטבע זה ניתנה מדי פעם מחדש בהגשים שונים ומתוך העד-פות סמויות או גלויות של אחד משלושת הראשים החרוטים על גביה. על-הרוב נהדה הבכורה בין מנחם-מנדל (כגון במאמרו של מאקס עריק¹⁴) לטוביה (כגון במאמרו של ש. ניגר. ראה ביחוד מאמרו "היהו" די האוניברסאלי בטוביה החולב¹⁵) העדפה ברורה של מוטל אנו מוצאים רק בדברי מבקר בכיר אחד, מאיר וינר, שקבע כי: "במוטל

אמריקאנער", שבו נדפסו סיפורי מוטל, אמר, שהוא נותן לו "עצם מעצמי ובשר משרי"⁵. בעוד פרקי החלק הראשון נדפסים והולכים ואף לפני שנסתיימה כתיבתם כבר חלם על תירגומם לעברית — בידי ת. נ. ביאליק בכבודו ובעצמו⁶. בשנת 1910, כשניגש בית-ההוצאה המוסקבאי "סוברמנייה פרובלמי" להוציא את מבחר כתביו בתרגום רוסי, עמד בתוקף על כך, שהכרך הראשון של המהדורה המתורגמת יכלול את סיפורי מוטל, שאותם כינה בהתכתבותו עם המתרגם שלו בשם "קרופנייה פרואיזבדניה" ("יצירה גדולה" — תרתי משמע)⁷. בשנת 1913, כשהביע אחד המבקרים את הסברה, שמכל גיבוריו של שלום-עליכם מוטל הוא הקרוב לליבו ביותר, אישר בהתלהבות: "קיבלתי הנאה מניחושך שניחשת כנביא, שמוטל בן פייסי החזן הוא הילד החביב עלי מכל. אמת כאמת התורה"⁸.

האחרים לא מיהרו להצטרף להערכה עצמית זו של הסופר. סא-פירשטיין ועוזריו בעריכת ה"אמריקאנער" היו מאוכזבים לגמרי מן היצירה, שבה תלו תקוות לגידול הפופולאריות של שבועונים, שנוסד זה לא מכבר. הם אף לא הסתירו מן הסופר את דעתם, שאת מיטב "סחורתו" הוא נותן לאחרים, ואילו להם הוא מועיד את ה"שירים" שלו⁹. להבריו של שלום-עליכם ציפו העורכים להודמנות, שתאפשר להם להפסיק את פירסום סיפורי מוטל, ואף מצאו אותה, ומשום כך הופסקה כתיבת היצירה עם סיום המתווך הראשון שלה ולא חודשה אלא כעבור שנים אחדות¹⁰. הביקורת המקצועית אף היא לא נתפשה במהי"רות להתלהבות מ"מוטל". למשל, במאמרו המקיף על שלום-עליכם ועולמו, שנדפס בשנת 1908 (לאחר גמר הדפסת המתווך הראשון של סיפורי מוטל), לא הקדיש המבקר "בעל מחשבות" (א. אלישיב) ליצי" רה חדשה זו של הסופר אף מלה אחת, וזאת, למרות שהמאמר כלל פרק מיוחד שעסק בסיפורי ילדים, מאמר חשוב זה, שנהג לראות בו נקודת התחלה של הביקורת הרצינית על יצירת שלום-עליכם, מפרש יצירה זו בעיקרה כמערכת טיפולוגית הנבנית סביב הציר המחבר את "שני הקצוות" של ההמון היהודי, כפי שהם מתגלמים בדמויותיהם של טוביה החולב ומנחם-מנדל בעל החלומות. שתי הדמויות אלו, גילוי-מיהן של "מנחות הקיפאון" היהודית מזה ושל הפעילות היהודית המבוהלת והרוחת מזה, הן העמודים העיקריים, הנושאים על גביהם את עולמו של שלום-עליכם, שנבנה בשיטת "זה לעומת זה"¹⁰. אין כל סימן לכך, שמוטל אף הוא יכול להיות מועמד לתפקיד דומה. האפ" שרות, שאף בו יצר הסופר אחת מיצירותיו המרכזיות אינה מתנחשת כלל.

נותרה עדות חשובה אחת משנת 1908 לרושם העמוק שהניחו אח"ריהם סיפורי מוטל, אבל עדות זו עקיפה היתה. ביאליק, אף כי לא תירגם את יצירתו של שלום-עליכם, הושפע ממנה השפעה עמוקה, כפי שניתן ללמוד מן המתווך הראשון של פרקי "ספיח", שפורסמו באותה שנה (המדובר הוא בסידרת פרקי הינקות והחזר הראשון של שמואליק, ללא פרק הפתיחה הידוע של הסיפור, שנכתב שנים רבות לאחר מכן). להכרה ולהוקרה גלויות לא זכו סיפורי מוטל, מכל מקום, אלא ב-1910, עם הופעתם בתרגום הרוסי. התברר, שאכן חושו של שלום-עליכם לא הטעה אותו ביחס להתאמתם של סיפורי מוטל וכן של סיפורי ילדים אחרים שלו להופיע ראשונים במהדורת כתביו שנו" עדה לקהל קוראים יהודי. הממד האוניברסאלי בולט וגלוי ביותר בתי" אורן של חוויות ילדות, ומה-גם באלו של מוטל — ילד, שאינו עמוס יתר על המידה בדיקדוקים מייחדים של מסורת ודת יהודית. לקוראים הלא-יהודים בעלי הרצון הטוב נוח היה להיאחז בתאורים אלה, ופירסום סיפורי מוטל ברוסית נעשה לאחד הנצחונות הגדולים בקאר"

11 ראה מכתבו של גורקי במקורו במאמרו של עריק על שלום-עליכם ומתרגמו (הערה מס' 7), עמ' 87. כך ראה הראשונים כבני אדם, כך ט, עמ' ע"א.
12 ש, עמ' ע"א.
13 ניגר, שלום עליכם — זיינע וויכטיגסטע ווערק, זיין הומאז און זיין ארט אין דער אידישער ליטעראטור, ניוירוק 1928, עמ' 84.
14 מאקס עריק, "אויף די שפורן פון מנחם-מנדלען", זיכער וועלט, 1928, חוב' 1, עמ' 3—10, חוב' 2, עמ' 13—17; "מענאקע-מענדל — געשטאלט און מעטאדי", שערענ, 1935, חוב' 5—6, עמ' 180—202, חוב' 8, עמ' 60—69.
15 ש. ניגר, "דאס אידישע און דאס אוניווערסאלע אין טביה דעם מיל-כיגן", שלום עליכם, עמ' 118—157.

5 ראה מכתבו של שלום-עליכם לי. פאלר מיום 5 בדצמבר 1910, דאס שלום-עליכם בוך (בעריכת י. ד. ברקוביץ), ניוירוק 1926, עמ' 295—296.
6 ראה מכתבו של שלום-עליכם לידידיו האודיסאיים (י. ה. ברניצקי, ביאליק, לוינסקי וכו') מיום 29 ביוני 1907, דאס שלום-עליכם בוך, עמ' 218.
7 ראה מאמרו של מאקס עריק, "שאלעמאליכעס און זיין איבערזעצער", בייטשטיפט, כרך 5 (מינסק 1931), מדור המיסמכים והמקורות, עמ' 79—88.
8 ראה מכתבו של שלום-עליכם לש. ניגר מיום 10' בינואר 1913, דאס שלום-עליכם בוך, עמ' 245.
9 ראה המכתב הנ"ל לי. פאלר (הערה מס' 5).
10 בעל מחשבות, געקליבענע שריפטן, כך א, וארשה 1927, עמ' 98—105.

„מנחם מגדל" — ספר הגורל והמשחק, טוביה' — ספר הגורל וה' בטחון, מוטל בן פייסי החזן' — ספר הגורל והאושר".¹⁷ ניסוחים ריטוריים אחרים, דומים ושאינם דומים, אף הם מבליטים באותה מידה את חשיבותו של „מוטל", את מקומו המרכזי בכתבי המחבר.

ניסוחים אלה מבליטים, מכל מקום, גם את העובדה המוזרה, שלמרות החשיבות והמרכזיות של הספר, כמעט לא ניתנה הדעת ברצינות — במשך שבעים השנים שחלפו מהופעתו — על מהותו האמנותית, על מבנהו ועל הבעיות הספרותיות שהוא מעורר. הפרק הבא ידון בסיבות לאימתן-דעת זה.

(עוד יבוא)

בן פייסי החזן' סיכם שלום-עליכם את מפעלו האמנותי הן מצד תוכנו האידיאולוגי בכלל והן מצד התימאטיקה והצורות שלו (סיגנון, מבחר-המלים, מבנה המשפט, קומפוזיציה, עלילה, מחזור הסיבוכים הסיפוי-ריים) בפרט. כל התכונות של יצירות שלום-עליכם מגיעות כאן לביי-טויין המלא והמשוכלל ביותר".¹⁶ דעה זו נשארה דעת מיעוט, אבל מקומו של „מוטל" בין „שלושת הגדולים" נעשה מובטח. נעשה מקובל לראות בו אחד משלושת „ספרי הסינתזה" של שלום-עליכם, כפי שסימנם המבקר י. י. טרונק; שלושה הספרים המביאים את המתחים הריגשיים הרבים שבאישיותו היוצרת של המחבר לכלל הארמוניה, ויוצרים בצורה זו „מקומות מנוחה" בתוך השטף הסוער של כתביו:

(16) מ. ווינער, צו דער געשיכטע פון דער יידישער ליטעראטור אין 1919-1917, כרך ב', ניויורק 1946, עמ' 254.

(17) י. י. טרונק, שלום-עליכם — זיין וועזן און זיינע ווערק, ווארשה, 1937, עמ' 1.